

Ühest 1855. aastal ilmunud osalt eestikeelsest kaardist

Taavi Pae, Raivo Aunap

Sissejuhatus

Käesoleva artikli valmimine on seotud Eesti Vabariigi 90. aastapäevaga. Nimelt tähistati TÜ geograafia osakonnas seda väarikat tähtpäeva 2008. aasta veebruaris kaardinäitusega osakonna varudest. TÜ geograafia osakond on vaid ühe aasta Eesti Vabariigist noorem ja selle ajaga on jõudnud koguneda arvestatav kaardikogu, mis vajaks küll süstematiseerimist ja inventariseerimist, kuid samas on ajalugu näidanud, et tihti säilivad antikvaarsed esemed paremini just unustuses. Kokku sai näitusele välja pandud kümmekond Eesti seinakaarti ning lisaks topograafilisi kaarte, nii tsaariaegseid kui ka hilisemaid, merekaarte ning nõukogudeaegseid turismikaarte. Vanim näitusel esindatud kaart oli Ludwig August Mellini koostatud atlase Tartumaa kaardileht 1778. aastast (joonistatud ja graveeritud 1776. aastal).

Kui uskuda Eesti kartograafia ajaloo üht parimat tundjat Heino Mardistet, siis nii palju

Eesti alasid näitavaid seinakaarte pole kunagi ühelgi Eesti kaardinäitusel korraga eksponeeritud. Seinakaardid on üldse üks suhteliselt halvasti säilinud kaardiliik. Oma suuruse ja kokkurullimistava tõttu on neid tülikas säilitada ja seetõttu hävivad nad ilmselt kiiremini kui kaardid, mida saab pista lauasahltisse või riulisse. Senini pole ilmunud ühtegi põhjalikku käsitlust Eesti seinakaartidest.¹ Kuigi huvipakkuvaid kaarte oli näitusel mitmeid, paelus külastajaid enim teavik, mis pärines aastast 1855. Selleks oli koolidele mõeldud seinakaart (*Schul-Wand-Karte von Liv-Ehst- & Kurland*) ning järgnevalt seda käsitlemegi.

Senises kirjanduses on nimetatud kaarti põgusalt maininud Vello Paatsi.² Kaardi juurde kuuluvat kirjeldusraamatut³ on puudutanud ka Linda Kongo Eesti geograafia ajaloo ülevaates, pidades seda üheks esimeseks seniseid teadussaavutusi arvestavaks kirjelduseks Venemaa Läänemere-provintsidest.⁴ Kaardi teeb eriti väärtuslikuks seik, et teadaolevalt on see geograafia osakonnas asuv seinakaart ainuke omataoline Eestis. Kirjandusmuuseumis ja Tartu Ülikooli Raamatukogus on küll olemas selle kaardi II väljaanne (kaardil seda mainitud ei ole) aastast 1872.⁵

Kaardi üldandmed

Üldiseloostavalt võime öelda, et tegemist on üldgeograafilise kaardiga, sest esitatud on nii kõrgus- ja vetevõrk kui ka asustus. Hõlmatud on kõik kolm Läänemere-äärset kubermangu ja mingil määral ka nende lähialad. Nii leiame mõned toponüümid Soomest ning Vitebski,

¹ 19. sajandil rahvakoolides kasutatud seinakaarte on käsitlenud Vello Paatsi (V. Paatsi. Eesti talurahva loodusteodusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinn, 2003, lk. 104–119). 1918–1944 ilmunud eestikeelsed kaardid on toodud Eve Tāngi koostatud bibliograafias: E. Tāng (koostaja). Eesti kaardid, 1918–1944. Bibliograafia. Tallinn, 1996, 75 lk.

² V. Paatsi. Eesti talurahva loodusteodusliku maailmapildi kujunemine, 2003.

³ C. Bornhaupt. Entwurf einer geographisch-statistisch-historischen Beschreibung Liv-, Ehst- und Kurlands, nebst einer Wandkarte. Riga, 1855, 156 lk.

⁴ L. Kongo. Geograafia arengust Eestis (kuni II maailmasõjani). Geograafia ajaloost Eestis. Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist 11. Tallinn, 1995, lk. 18–33.

⁵ E. Winkelmanni Bibliotheca Livoniae Historica märgib, et kaart on 1856. aastal ilmunud ka Berliinis (E. Winkelmann. Bibliotheca Livoniae Historica. Berlin, 1878, lk. 47, nr. 907). Võib oletada, et nii 1855. aastal Riias kui ka 1856. aastal Berliinis ilmunud kaardid on sarnase teabega, mistõttu võiks neid pidada kaardi esimeseks väljaandeks. 1872. aasta kaardil on juba mitmed olulised lisandused.

C. Bornhaupti poolt 1855. a. koostatud kooliseinakaart.

Vilniuse, Kaunase, Pihkva ja Peterburi kubermangust. Kaardi mõõtkava on umbes 1: 570 000 (kaardil ei ole mõõtkava märgitud) ning raamimõõtmed on 109 x 87 cm. Meridiaanid ning paralleelid kulgevad iga kraadi järel.

Algmeridiaaniks on Kanaari saarestiku läänepoolsemat saart Hierrot (kasutatud ka vormi Ferro) läbiv pikkuskraad.⁶ Kasutatud on koonilist projektsiooni ning aluskaardina on tõenäoliselt, vähemalt osaliselt, tuginetud Carl

Gottlieb Rückeri koostatud Läänemere provintside üldkaardile.⁷ Samas pole kaart suunatud põhja nagu tavaliselt, vaid keeratud umbes 10 kraadi vasakule. Valitud orientatsiooni põhjus ei ole üheselt teada. Ühe variandina tuleb kõne alla asjaolu, et sellise nurga all mahutab kaart ka tollast riigi pealinna Peterburi. Pindalaliselt kujutatud pealinna juures on jäänud aga esitamata toponüüm, mis seab nimetatud põhjuse kahtluse alla. Teise variandina võib kaart olla „viltu” seetõttu, et tema joonistamisel on kasutatud mõnda väiksema-mõõtkavalist saksa kultuuriruumist lähtuvat Euroopa kaarti. Lihtsa koonilise projektsiooni puhul, mille telgmeridiaan kulgeb läbi Berliini, kujutatakse Läänemere idaalasid just võrreldava pöördenurgaga. Samas pole ka see ammendav seletus, sest tuginemine Rückeri kaardile ja asjaolu, et kaardivõrk on silmanähtavalt ette konstrueeritud, eeldaks läbimõeldud kartograafilist kontseptsiooni, mitte lihtsat kopeerimist.

Kaardil koostaja nimi puudub, siiski lahendab autorsuse probleemi juba sissejuhatuses mainitud kirjeldusraamat. Kaardi koostajaks on Riias tegutsenud pedagoog, arheoloog ja numismaatik Carl Friedrich Bornhaupt.⁸ Kaardile on märgitud trükiloa andmise kuupäev (19. juuli), tsensor (Dr. J. G. Krohl) ning trükikoda (H. Schnakenburg's litho- & typogr. Anstalt).

Kaardi sisust

Üldlevinud seisukoha järgi on kartograafia samavõrra kunst kui teadus. Vaadates vana- maid kaarte, imetleme tihti nende kunstipä-

rast väljendusvormi, millele jäävad tänapäeva kaardid oma tehnilisuses tihti alla. Ka käsitletav seinakaart kuulub pigem nende hulka, seda võib pidada samavõrra nii kunstitööks kui ka õppevahendiks. Kaart on käsitsi kolo-reeritud. Kunstiliselt on esitatud mõisad, kirikud, tuletornid ja kindlused, kusjuures eristatud on nii varemed kui ka ülesehitatud lossid. Kaardilehe allservas on toodud kõigi maakondade vapid ning päises on kaardi pealkiri kirjutatud ajastule omaselt ehiskirjas.

Nagu juba öeldud, on tegemist üldgeograafilise kaardiga. Järgnevalt käsitleme kaardi sisu leppemärkidest tuleneva süsteemi järgi. Asustussüsteemis on eristatud kubermangulinnad, *linnakesed* (*Städtchen*, Eesti alal Võru ja Paldiski), varemetega linnakesed (enamik maakonnakeskusi) ja alevid (Iisaku, Kunda, Kärkla, Põltsamaa, Räpina, Sindi, Vasknarva ja Koguva!?). Asulad on jaotatud ka religioosse tähtsuse järgi. Eristatud on kihelkonnakirikud, abikirikud, kabelid ning eraldi veel õigeusu kirikud ja roomakatoliku kirikud. Kuigi kaardi ilmunise ajaks oli Liivimaa talurahva usuvahetuse esimene suurem laine möödas ning rajatud olid ka esimesed õigeusu kogudused, peeti teenistusi enamasti mõnes suuremas hoones või väiksemas puukirikus. Suuremate kivist õigeusu kirikute ehitamine jääb valdavalt 19. sajandi viimasesse kolmandikku. Õigeusu kirikuid kohtamegi kaardil seetõttu vaid Peipsi-äärses piirkonnas (Ninas, Mustvees ja Räpinas), kus õigeusu kirikute ajalugu on palju pikem.⁹

Kuna kaart on loodud eelkõige andmaks ettekujutust baltisaksa maailmast, kajastab kaart loomulikult mõisaid (*Edelhof oder Gut*), kuigi mitte paljusid. Näiteks Saaremaalt on

⁶ Olgu siinkohal lisatud, et Hierro nullmeridiaani arvestades läbib Eesti ala keskosa (umbes Kuusalu–Mõisaküla joonel) 43. pikkuskraad.

⁷ Rückeri kaartidest on ülevaate andnud Endel Varep (E. Varep. C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal. Tallinn, 1995, 94 lk.). C. G. Rückeri ülevaatekaarte Läänemere-äärsetest kubermangudest mõõtkavas 1:605 000 ilmus kokku 7 trükki (1836–1914).

⁸ Kataloogis Ester (Tartu) on kaardikirjelduse autoriks pakutud Christian Bornhaupti 1846–1925, mis on ilmselgelt eksitus. Kaardi ja kirjeldusraamatu koostaja Carl Friedrich Bornhaupt (1802–1889) on sündinud Riias. 1821–1824 õppis teoloogiat Tartu Ülikoolis, filosoofiadoktor 1828 Rostockist. 1828–1862 juhatas Riias poeglaste erakooli, 1862–1881 Riia Polütehnikumi eelkooli. Aastast 1838 Riias tegutsenud Venemaa Läänemere provintside Vanaaja Uurimise Seltsi liige, al. 1878. a. auliige.

⁹ Nina kirik on ehitatud 1828. ja Räpina 1829. aastal. Mustvee praegune õigeusu kirik on ehitatud 1864. aastal, kaardil on ilmselt mõeldud mõnd varasemat ehitist (V. Raam (üldtoimetaja). Eesti arhitektuur 4. Tallinn, 1999, 184 lk.).

peetud märkimist väärivaiks vaid Lümada, Pidula, Maasi, Sääre ja Kaali mõisa. Eraldi klassifikatsiooni alusel esitleb kaart kindlustusi. Leppemärgiga on kujutatud lossivaremed (nt. Tarvastu, Helme ja Varbola Jaanilinn!?) ja nendest ülesehitatud hooneid (Koluvere). Eelnevatest erinevalt on veel välja toodud piiskopilosside varemed ja kloostrid (nt. Otepää ja Padise). Kaardil on esitatud ka teedevõrk, kuid suhteliselt hõredalt. Eesti alalt on märgitud Tallinnast lähtuvad maanteed Pärnu ja Narva suunas ning Tartut läbiv Riia–Peterburi maantee. Lisaks on märgitud Pärnu–Kuressaare tee. Ka postijaamad on esitatud. Tähtsaks on peetud metsandustki. Eraldi on toodud ülemja alammetskonnad (vastavalt *Oberforstei* ja *Unterforstei*). Eesti aladel on see leppemärk küll jäänud kasutamata, seevastu Kuramaal on metskonnad arvukalt esindatud. Suurejooneliselt on esitatud tuletornid, ning mitmete majakate ja nende nähtavusulatuse lisamine on üks peamisi täiendusi kaardi teisel väljaandel 1872. aastal. Esitatud on ka kümblemiskohad (*Badeort*), millena on Eesti alalt ainsana märgitud Rootsiküla, kuhu ehitati mudavannidega saun 1824. aastal (Eesti esimene kümbelusravi-paik). Arvukalt on kümbeluskohi aga märgitud Riia ümbrusesse, tänase Jürmala suvituspiirkonna alale. Kaart kajastab ka sõjaajaloolisi kohti. Nii on toodud näiteks Kärde rahu sõlmimise koht ning Hummuli ja Suursaare lahingu kohad koos aastaarvudega.

Kaardil ei puudu kõrgussuhted. Selleks hetkeks polnud Liivi- ja Eestimaa kõrgused veel täielikult mõõdistatud, kuid kuna 1852. aastal ilmusid Karl Rathlefi¹⁰ koostatud oro- ja hüdrograafilised kaardid ning ülevaade Läänemere idaranniku kõrgussuhetest ja hüdrograafiast, siis on kõrgused kujutatud Rathlefi töödest lähtuvalt (Rathlef tugines omakorda Wilhelm Struve mõõdistamistele aastatel 1816–19). Eraldi on esitatud mitmed kõrgemad mäed, nagu Munamägi ja Valla-

mägi Haanja kõrgustikult. Otepää kõrgustikult on toodud Munamägi, Meegaste mägi ja Harimägi (kaardil *Lenard*, vanemas baltisaksa kirjanduses on kasutatud ka toponüümi Sankt Leonhard). Pandivere kõrgustikul kohtame Ebavere ja Emumäge ning Kirde-Eestis on eraldi välja joonistatud Sinimägede kolm kõrgendikku (möötkavaliselt siiski valesti). Taheva juures on märgitud Essemägi (*Mario-Mäggi*). See täna sel päeval metsane ja vähe külastatav kõrgendik omab suurt tähtsust Eesti kartograafia ajaloos, sest seal paiknes üks Struve meridiaankaare kindelpunkte. Ka Rückeri spetsiaalkaardil¹¹ on nimetatud kõrgendik leidnud mainimist (*Essemägi Signal*). Kõrgused on kaardil jagatud kolme vahemikku: 200–400, 400–600 ja 600–800 jalga,¹² samas on märkimata kõrgusarvud, mida oleks saanud samuti Rathlefi tööst. Kuigi Struve töö hõlmas peamiselt idapoolsemaid Eesti alasid, on kõrgused toodud ka Saaremaalt ja Hiiumaalt. Öigustatult on kõrgustikualad märgitud Lääne-Saaremaale ning Sörve (Lääne-Saaremaa kõrgustik) ja Kõpu poolsaarele. Samas on absoluutkõrgused siiski eksitavad. Kaardi legendi järgi tuleb välja, et nii Lääne-Saaremaal kui ka Kõpu poolsaarel on maapind lausaliselt üle 61 m (200 jala). Tegelikuses ulatuvad absoluutkõrgused üle 61 meetri vaid väikesel alal Kõpu poolsaarel (Tornimägi, 68 m). Saaremaa kõrgeim koht küündib Viidumäel aga vaid 58 m üle merepinna (Raunamägi). Üllatuslikult leiame kõrgendiku ka Muhu saare keskosast. Sealne „tegelik” kõrgus jääb kaardil toodule alla ligikaudu kolm korda (Muhu saare kõrgeim koht on 24 m). Eesti läänesaarte täpsem orograafia selgus alles 19. sajandi lõpus. Hüdrograafia poole pealt on esitatud jõgede-võrk samuti sarnaselt Rathlefile. Siiski esineb mõningaid erinevusi. Nimelt on käsitletaval kaardil esitatud karstialadel voolavad maaalused jõed. Nii on katkestustega märgitud Kata, Tuhala ja Kuivajõgi Kose kihelkonnas

¹⁰ K. Rathlef. *Karten zur Skizze der orographischen und hydrographischen Verhältnisse von Liv-, Est- und Kurland: ein Geographischer Versuch*. Reval, 1852; K. Rathlef. *Skizze der orographischen und hydrographischen Verhältnisse von Liv- und Kurland*. Reval, 1852, 220 lk.

¹¹ Rückeri Liivimaa spetsiaalkaart ilmus 1839. aastal mõõtkavas 1:184 275. Eesti alalt on seal esitatud umbes 4600 geograafilist nimetust.

¹² Vastavalt 61–122, 122–183 ja 183–244 meetrit.

ning Jöelähtme jõgi. Jõgede osas on kaardil veel esitatud joad ja kärestikud (märkimist on leidnud nii Keila, Jägala kui ka Narva juga). Juba mainitud majakatele on laevasõidu osas näidatud ka mitmed madalikud: Tallinnast põhja suunas Kuradimuna (*Devels-Eyr/Judamunna*) ja Tallinna madal (*Revels Stein*), Suur Erika kivi Hari kurgus, Sundstein (*Sundsten*) Osmussaare juures ning Vormsist põhjas asuv madal mereala *Stapelbotten*. Erinevalt teistest eelnevalt loetletud laevasõidu takistuskohadest on *Suurt Erika kiwwi* kujutatud oma õigest asupaigast tunduvalt eemal. Kaardil on kivi märgitud suurejooneliselt Sääre nina juurde Suuresadama lähedal, kuid tegelikkuses paikneb ta tosinkond kilomeetrit kagus, Vohilaiust idas. Täna nimega Eerikukivi on andnud nime kõrval asuvale laiule – Eerikulaiule.

Kokkuvõtvalt võib kaardi informatsiooni-tiheduse kohta sedastada, et kõige rohkem andmeid on toodud Kuramaa kubermangust. Lisaks metskondadele on Kuramaal esitatud enam mõisaid ning iga kihelkonna juures on toodud Maapäeva saadikute arv.

Kuid veel ei ole me puudutanud asjaolu, mis teeb käsitletava kaardi Eesti kartograafia ajaloo seisukohast eriti väärtuslikuks. Nimelt on kaardil toodud paralleelnimedena 231 eestikeelset toponüümi. Kuigi ka varasematel kaartidel, nii Mellini kui ka Rückeri ja Schmidt¹³ kaartidel, on ju põhimõtteliselt eestikeelsed nimekujud esindatud, on need siin käsitletaval kaardil toodud eraldi, justkui toonitades põlisrahvaste olemasolu nendel aladel. Lisaks esineb veel arvukalt toponüüme, mille puhul saksa- ja eestikeelsed vormid kattuvad, kuid siin-seal kohtame ka puhtalt eestikeelseid kohanimi. Läti aladel on toponüümid esitatud läti keelsena, tehes kaardi kolmekeelseks. Hiiumaa nime juurde on lisatud eesti- ja

saksakeelsele ka rootsikeelne vaste (mis on küll sama mis saksa keeles: *Dagden*). Artikli lisana toodud tabelis on märgitud kõik saksa nimekujude eestikeelsed vasted, millest mitmedki pakuvad huvitavat äratundmisrõõmu või kummastust. On selge, et me ei saa neile toponüümidele läheneda tänapäevaste teadmisega kohanimedest. Seda rohkem pakub imetust suur hulk eestikeelseid kohanimi ja nende päritolu. Kuna eestikeelne nimekirjutus polnud 19. sajandi keskpaigaks veel ühesuguste vormideni välja arenenud, kohtame emakeelseid nimesid ka meile harjumatul kujul, samas siiski äratuntavalt. Huvitavamad on aga need toponüümid, mille puhul eestikeelne nimi on tänapäeval tundmatu. Nii on Põltsamaa jõe eestikeelse vastena pakutud *Abba-jõggi*, mille tähendus ja päritolu jäävad ebaselgeks.¹⁴ Viljandimaa Kõpu on eestikeelsena esitatud *Osjo-k*. Selle nime sarnane talu (Osju) paikneb küll Kõpu suhtelises läheduses (u. 7 km põhjas, Kõpu jõe Raudnasse suubumise juures), kuid eestikeelses trükikirjanduses pole seda nime Kõpu asemel kasutatud. Väike väin on küll esitatud äratuntavalt, kuid tänasele lugejale pisut humoorikalt – *Pissuke-wein*.¹⁵ Ka Pärnu lahte tähistav toponüüm pakub huvi. Nimelt on eestikeelne vaste toodud vormis *Perno-Löppe*. Sellesarnase nimekasutuse leiame ka Saareste¹⁶ sõnaraamatust, kus ta toob Pärnu lahe vormi näitena Pärnus ja Kihnus just *Pärnu löpp*. Ka Wiedemanni sõnaraamatus on *löpe* tähendusena toodud laht või madal kaldaala.¹⁷ Praegusel ajal pole see täiend unustusse vajunud. Nii nimetatakse Kõinastu laiust itta jäävat mereala vastu Muhusaart Lõpemereks.¹⁸ Siinkohal võib lisada, et ka kaardi kirjeldusraamatus kohtame omapäraseid toponüüme. Nii on näiteks selles toodud Jägala jõe eestikeelse vastena *Bröhe* ehk

¹³ 1844. aastal ilmunud Johann Heinrich Schmidt kaard on Rückeri spetsiaalkaardi vasteks Põhja-Eesti, s. o. Eestimaa kubermangu osas.

¹⁴ Ühe versioonina võiks see pärineda Oberphalenist.

¹⁵ Murdekeelset nimetust *Pisku-väin* kasutab ka Juhan Peegel vanast Saaremaast rääkides (M. Jõgi. Juhan Peegel. Vanast Saaremaast ja muustki. Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Tallinn, 2007, lk. 112).

¹⁶ A. Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Stockholm, 1959, lk. 380.

¹⁷ F. J. Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973.

¹⁸ Mitmete mikrotoponüümide osas kohtame liigisõna *löpp* ka täna sel päeval, eelkõige Ida-Saaremaal ja Tõstamaa poolsaarel (vt. nt. Eesti Põhikaardi Kübassaare kaardileht 52.75/52.76, 1:20 000, 2004).

Broejögi. Huvipakkuv on fakt, et mõnele Läti alal paiknevale suuremale linnale on lisatud eestikeelne toponüüm ja vastupidi. Nii on märgitud *Ria-lin* ja *Wenno-Lin* ning vastupidi *Dahnupils* ja *Pernawa*. Märkimist väärib maakonnanimede esitamine. Nimelt on need toodud vaid Eestimaa kubermangu maakondade osas ja Saaremaal. See võib viidata asjaolule, et Eestimaa kubermangu maakonnanimede moodustamise süsteem erineb kahe teise Venemaa Läänemere-äärse kubermangu nimesüsteemist. Nimelt tähistavad Eestimaa kubermangus maakondi nimed, mis on tuletatud Eesti muistsetest maakonnanimedest. Teistes kubermangudes seevastu on lähtutud maakonnakeskuste nimedest. Sellesarnane erinevus kehtib ka tänapäevases Eesti maakonnanimede süsteemis. See pärineb juba 13. sajandist, kui Eesti ala ristiusustanud taanlased ja sakslased lähtusid oma uute valduste nime-tamisel eri printsiipidest.

Kuigi üldjoontes on kaart lokaalse geograafia osas täpne, esineb siiski ka selgeid vigu. Tolleaegseid tingimusi arvestades pole need imekspandavad. Nii on näiteks Koguva alevik!? märgitud Kuivastu kohale, Rakvere kirik ja linn paiknevad üksteisest 7–8 km kaugusel. Vahetusse on läinud Suur- ja Väike-Pakri eestikeelsed nimed, kuid eks pindalaliselt ju niipidi õige olegi.¹⁹ Siiski on sedalaadi vigu vähe ja jääb vaid imestada kaarditegija vilumust sedavõrd suure andmemahu täpsel esitamisel.

Retseptsioon ja seosed

Vaatamata sellele, et meil on teadmata seina-kaardi täpne levik ja retseptsioon tolleaegses ühiskonnas, saame mõningaid oletusi siiski teha. Nii kaardi kui ka raamatu ilmumisaajana on märgitud 1855. aasta, kuid raamatupoodi-desse jõudis ta tõenäoliselt 1856. aastal. Seda

kinnitab ajakirja *Inland* trükiste ülevaade, kus kaardi ilmumine on märgitud 1856. aasta esimesse poolde.²⁰ Kaart ja kirjeldusraamat leia-vad tähelepanu ka ajalehes *Rigasche Zeitung*. 11. augustil 1856 ilmub ajalehe lisas ülevaade kirjeldusraamatust ja kaardist.²¹ Ülevaates kii-detakse kaardi välimust ja täpsust ning toodud on ka kaardi ja kirjeldusraamatu hind, mis on 3 hõberubla. Sama ajalehe 4. septembri numb-ris ilmub reklaam ka kirjanduslike teadaan-nete rubriigis.²² Seal on toodud kirjeldusraa-matu sisukord ning lisatud, et teost saab osta kõigist raamatupoodidest ja ka väljaandjalt. Kaardi osas on märgitud, et see on 2 arssinat pikk ja 1,5 arssinat lai.²³ Nii nagu eelnevaski ülevaates, on toodud teose hinnaks 3 hõbe-rubla. Samas on lisatud, et kaarti ja raamatut saab ka eraldi osta ja siis on hinnad vastavalt 2,4 rubla ja 80 kopikat.

Vello Paatsile tuginedes teame, et Liivimaa ülem-maakoolivalitsus soovitas 1857. aastal muretseda koolidele, esijoones aga kihel-konnakoolidele C. Bornhaupti saksakeelse Läänemere kubermangude seinakaardi koos kirjeldusraamatuga.²⁴ Need osteti Audru, Tartu-Maarja, Tori, Urvaste ja Vändra kihel-konnakoolile. Sellest järeldades oli see sei-nakaart vähemalt mõnes Lõuna-Eesti kihel-konnakoolis 1850. aastate teisel poolel maa-teaduse eestikeelsel õpetamisel kasutusel. Kaardi sobilikkust kooliõpetuseks kinnitab asjaolu, et 17 aastat hiljem anti sellest kaardist välja oluliselt uuendamata trükk. Kaardi tei-sele trükile on lisatud küll raudtee (Eesti alalt Paldiski–Peterburi lõik, mis avati 1870), mõni maantee ja majakatulede nägemiskaugus, kuid üldjoontes on sisu jäänud samaks.

Et asetada siin käsitletav kaart täpsemalt Eesti kartograafia ajaloo konteksti, peaksime tegema ekskursi esimeste eestikeelsete kaar-tide juurde. 19. sajandist pärineb mitu teadet

¹⁹ Väike-Pakri pindala on 12,9 ja Suur-Pakri oma 11,6 km². Saare nimed on tulenenud tõenäoliselt asjaolust, et Suur-Pakri asustus on vanem. Suur-Pakri esmamainimine on aastast 1283 ja Väike-Pakri aastast 1452 (*Baltisches Historisches Ortslexikon*, 1985, lk. 507).

²⁰ *Inland*, 29. X 1856, lk. 718. Bibliograafilisele teatele on lisatud, et varsti ilmub ka retsensioon (*nächstens eine Recension*), kuid tõenäoliselt seda ei ilmunud.

²¹ Extrablatt zur *Rigasche Zeitung* Nr. 186. 11. VIII 1856, lk. 3.

²² Beilage zur *Rigaschen Zeitung* Nr. 204. 04. IX 1856, lk. 2.

²³ See oleks umbes 142x107 cm. Kaardi tegelik suurus aga 109x87.

²⁴ Nagu sinne artikkel selgitab, pole see kaart vaid saksakeelne.

kätsi joonistatud kaartidest, mida õpilased-õpetajad ise valmistasid ja õppetöös kasutasid.²⁵ 1854. aastal nägi ilmalgust meie teine maateaduse õpik „Keographi ehk õppetud Ma-ilma surusess ja Ma-ilma madest”. Õpiku juurde kuulus kaart „Eüropa ja Palästina”, mida loetakse esimeseks eestikeelseks kaardiks. Selle autoriks oli Otepää pastor Moritz Georg Kauzmann.²⁶ Siiski pole see kaart siin käsitletavale ilmselt suurt mõju avaldanud. Kuna Kauzmanni kaardi näol on tegemist suhteliselt väikesemõõtkavalise kaardiga, on Eesti aladelt esindatud vaid 10 linnanime. Siinkohal võibki tõstatada küsimuse: millest on C. Bornhaupt juhitud eestikeelsete nimede koostamisel? 1839. aastal ilmunud Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardi juurde kuulub saksakeelsete nimede register eesti- ja lätikeelsete vastetega.²⁷ Kuigi brošüüri pealkirjas on öeldud, et see sisaldab nii asulanimesid kui ka loodusgeograafilisi nimesid, esineb seal viimaseid üsna napilt. Võrreldes seda nimeregistrit käsitletava kaardiga, on üsna selge, et viimase koostamisel pole registrit otseselt kasutatud. Pealegi hõlmab brošüür ju ainult Liivimaa kubermangu osa. Ka 1844. aastal ilmunud Schmidt kaardiga võrreldes erinevad käsitletaval kaardil isegi saksakeelsed nimekujud. Seega võime järeldada, et kooli seinakaardil olev andmestik on toponüümika osas koostatud just selle kaardi jaoks, mistõttu on C. Bornhaupti seinakaardil erilisel väärikas koht Eesti kartograafia ajaloos, olles üks varasemaid eestikeelse toponüümikaga kartograafilisi teavikuid. Kaardi toponüümikat puudutab C. Bornhaupt kirjeldusraamatu sissejuhatuses, pöörates tähelepanu asjaolule, et mõned nimed kaardil ja kirjeldusraamatus erinevad. Ta mainib, et sellisel juhul tuleks juhinduda kirjeldusraama-

tust, sest raamat trükiti hiljem, mis võimaldas teha parandusi.²⁸ Võrreldes toponüüme kaardil ja kirjeldusraamatus, leiame eestikeelsete kihelkonnakeskuste juures ligi paarkümmend erinevust, millest enamik on küll vaid ühekahe-tähelised (nt. kaardil ja raamatus vastavalt Pallamoise/Pallamoisa, Lajussi/Laiusse, Petri/Peetri, Kusalla/Kusalo). C. Bornhaupt on sissejuhatuses märkinud ka kasutatud allikmaterjalid, esitades perekonnanime-pidi suure hulga autoreid.²⁹ Seda nimekirja vaadates võib nõustuda L. Kongo juba nimetatud väitega, et kaardi ja kirjeldusraamatu koostamisel on arvestatud kõiki tollaseid teadmisi kolmest Läänemere-äärsest kubermangust.

Kokkuvõte

Käsitletud kaardi näol on tegemist väärtusliku andmeallikaga ning tollaseid tingimusi arvestades uudse ja informatsioonitiheda õppevahendiga, mis aitas kaasa kodumaa tundmisele. Eesti kultuuriloo kontekstis on see aga üks esimene (kui mitte päris esimene!?) trükitud seinakaarte, kuhu on kantud eestikeelsed toponüümid. Meile on teada asjaolu, et seda kaarti on kasutatud kihelkonnakoolides maateaduse eestikeelsel õpetamisel. Kaardi väärtus seisneb veel selles, et teadaolevalt on see ainuke kaardi esimese trüki eksemplar Eestis. Vähe-malt Eesti suuremates raamatukogudes see kaart puudub, samas pole välistatud, et mõnes väiksemas muuseumis või erakogus on ta siiski olemas. Seinakaardid kui üks osa Eesti kultuuriloolisest kirjavarast on säilinud väga halvasti ning teadmised neist on meil üsna puudulikud. Loodetavasti täidab käesolev kirjatükk vähe-malt osaliselt seda puudujääki.

²⁵ V. Paatsi. Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine, 2003.

²⁶ V. Paatsi. Eüropa ja Palästina. Esimene eestikeelne kaart. – Akadeemia 1996, nr. 12, lk. 2570–2583.

²⁷ Verzeichnis der Städte, Kirchen, Güter, Flüsse und Seen in Livland, die im lettischen und ehstnischen von der deutschen Benennung abweichen. 1837. Dorpat, 8 lk.

²⁸ Kaardi ja kirjeldusraamatu eriaegsusest annab märku ka erinevus kaardi ja raamatu trükiloa andmise vahel (vastavalt 19. juuli ja 5. oktoober).

²⁹ Olgu nad siinkohalgi vaid perekonnanime-pidi toodud: Hupel, Bienenstamm, Pfingsten, Possart, von Löwis, von Hagemester, Baron Uexküll, Watson, Engelhardt, Ulprecht, Helmersen, Pander, Hueck, Buch, Murchison, Stuckenberg, Struve, Tenner, Reinecke, Wrangel, Rathlef. Erilist tänu avaldab aga koostaja kindralkonsistooriumi asepresidendile Dr. Ulmannile.

Lisa

Eestikeelne toponüümika C. Bornhaupti (1855) poolt koostatud kooliseinakaardil

Aja-bach	Ahja
Allazkiwwi	Allatskiwwi
Alt Friedenthal	Rundali-jaam od. Wridendali-jaam
Ampel	Ambla-k.
Anseküll	Ansekülla-k.
Anzen	Urbaste-k.
Arensburg	Kurresare-lin
Arrol	Arrola
Ass	Kilsu-m.
Audern	Audra-k.
Bartholomaei	Pallomõise
Borkholm	Porkolnu-m.
Cambi	Kambja-k.
Cap Dagerort	Kallana-ots
Cap Sarwe	Sarwe-Ots
Cap Simpernas	Takkona-Nin
Carmel	Kaarma-k.
Carolen	Karola-k.
Chudleigh	Wokka-m.
D. grosse Kessel	Suur-Kattel
Dagden	Hio-ma
Der grosse Sund	Suur-wein
Der kleine Sund	Pissuke-wein
Devels-Eyr	Juda-munna
Dorpat	Tarto-lin
Ecks	Eksi-k.
Emmomäggi	Emmomäe-m.
Falkenau	Kärkna-p.
Fall	Joa-mois
Fegefeuer	Kiwwilo-m.
Fellin	Willandi
Fellinsch. S.	Willandi-järw
Fellinscher-B.	Ninigal
Fels Erik	Suur Erika-kiwwi
Fennern	Wändra-k.
Fennern-B.	Wändra-j.
Fickel	Wiggala-k.
Fierenhof	Soro-m

Finnischer Meerbusen	Suur-Somi merri
Friedrichshof	Saue-mois
Fölks	Plaatre
Goldenbeck	Kullama-k.
Gr. Embach	Emmajõggi
Gr. Rogoe	Weike Pakkri-S.
Gr. Sauss	Kareperre m.
Gr. St. Johannis	Wiljandi Jani-k.
Gr. Wieck	Suur-Lacht
Gr. Rogoe	Weike Pakkri-S.
Gutmannsbach	Aedemeste-k.
Haanhof	Hani-m.
Haggers	Haggeri-k.
Hallist	Hallisto-k.
Hanehl	Hannela
Hapsal	Hapsalo-l.
Harjel	Hargla-k.
Harrien	Harjo-ma
Helmet	Helme-k
Hohenkreuz	Pitkaristi
Hummelshof	Hummeli-m.
Hundsort	Hundwa-ninna
I. Ekholm	Mohnisaar
I. Gr. Filsand	Wilsandi-laid
I. Gr. Wrangelsholm	Prangli-S.
I. Karls	Paljas-S.
I. kl. Filsand	Sona-laid
I. Kühnō	Kihnu-saar
I. Nargen	Nai-Saar
I. Odensholm	Osmus-S.
I. Paternoster	Wire-laid
I. Ramsholm	Rammo-S.
I. Runō	Ruhno-saar
I. Schildau	Kesse-laid
I. Wulf	Aegna-Saar
Iggafer	Iggawere
Ins. Porka	I. Perisar
Insel Nuckō od. St. Kathar.	Noarootsi-S.
Insel Worms	Wormsi maa
Isaak	Isako
Jaggowal-B.	Jõgala-jõggi
Jakubi-k.	St. Jacobi
Jeddefer	Jeddiwerre

Jegelecht	Jöelechtma-k.
Jegelecht-B.	Joelechtma
Jerweküll- S.	Udlemeeste-jerw
Jerwen	Jerwa-ma
Jewe	Jöhwi-k.
Jörden	Juro-kih.
Kahal	Kahalla
Kannapäh	Kannepi-k.
Kardis	Kaerdi-m.
Karkus	Karkse-k.
Karris	Karja-k.
Karusen	Karusse-k.
Katta m. D. Karlskirche	Tuhhala-kabbel
Kawelecht	Puhja-k.
Kegel	Keila-kih.
Kegel-bach	Keila-jöggi
Kergel	Kerla-k.
Kerkau	Kergo-k.
Kerro	Kärro-k.
Kertel	Kerdla-m.
Kilekond	Kihhelkonna-k.
Kirrefer	Kirrewerre-k.
Kirrupäh	Kirrupä-p.
Kl. Marien	Weike Marja-k.
Kl. Rogoe	Suur Pakkri-S.
Kl. St. Johannis	Kolka-Jani
Kl. Wrangelsholm	Aaksi-S.
Klein-Pungern	Weike Pungeri
Kloster Padis	Kloostri-m.
Koddafer	Koddawere
Kolk	Kolga-m.
Kosch	Kosse-k.
Kreuz	Risti-k.
Kuikatz	Kuikatse
Kuimetz	Kuimetsa-m.
Kunda-B.	Semm
Kurkund	Killinge-jaam
Kusal	Kusalla-k.
Köppo	Osjo-k.
Lais	Lajussi-k.
Leal	Lihhola-Lin
Limmat	Limmando-m.
Lohusu	Lohusu-k.
Loop	Lobo
Luggenhusen	Lüggenusse-kir.

Maholm	Niggola-k.
Maria Magdalenen	Maria-k.
Marienkirche	Weikemarja-kir.
Matzal	Matsalo-m.
Matzalwieck	Matsalo-S.
Mb. V. Reval	Tallinna-merri
Mehhikoorm	Mehhikorma-k.
Merjama	Merjama-k.
Mustel	Mustjala-k
Narwa	Narwa-lin
Nennal	Nennasijaam
Neuhausen	Wastselina-k.
Newe	Newwa m.
Nissi-l.	Nissi-k.
Nüggen	Nöö-k.
Oberpahl.B.	Abba-jöggi
Oberpahlen	Pöltsama-k.
Odenpäh	Ottenpä
Oesel	Kurre-saar
Orisaar	Esna-m.
Paistel	Paiste-k.
Palms	Palmse-m.
Peipus See	Peipuse
Pernau	Perno-l
Pernauescher Mb.	Perno-Löppe
Peude	Pöidi-k.
Piersal	Piirsallo-k.
Poenal	Niggola-k.
Poll	Polli-mois
Pskow-sche See	Pihkwa-Jerw
Pölwe	Pölwa-k.
Pühhalep	Pöhheleppa-k.
Pyha	Pühha-k.
Randen	Ranno od. Wörtsjärwe-k.
Ranna Pungern	Rannapungerjajaam
Rappel	Rapla-k.
Rappin	Räppina-k
Rauge	Rõuge-k.
Reval	Tallin
Riga	Ria-lin
Ringen	Rõngu-k.
Rogosinsky	Rogosi-m
Rooger Wiek	Paltinsky merri
Runafer	Runawerre
Röiks	Roigi-k od.Pihla-k.

Röthel	Ridala-k.
Saara	Saarde od. Killinge-k.
Sagnitz od. Theal	Sangaste-k.
Sall	Salla-m.
Schloss Lohde	Kollowerre-m.
Soela-Sund	Soela-kurk
Sonneburg	Maa-sare-lin
St. Annen	Anna-k.
St. Brigitten	Pirrita
St. Johanis	Jani-k.
St. Johannis	Jerwa-Jaani-k.
St. Johannis	Harjo-Joanni-k.
St. Katharinen	Kaddrina-k.
St. Mar. Magdalenen	Koero-k.
St. Martens	Martna-k.
St. Mathaei	Maddise-k.
St. Mathias	Maddise-k.
St. Michaelis	Mihkle-k.
St. Olay	Hiorootsi-k.
St. Petri	Petri-k.
St. Simonis	Simmona-k.
Surri	Surjo-jaam
Sutlep	Suttleppi-k.
Sworbe	Sörwe-maa
Sworberort	Sörwe-Baak
Söttküll	Söttkülla
Zintenhof	Sindi-m.
Takerort	Tahkoranna
Talkhof	Kursi-k.
Teilitz	Tölliste
Tiefhafen	Suur Saddam
Toal	Tuhhala-m.
Tolsburg	Tolsi-m.
Torgel	Torri-k.
Torgel-B.	Törri-j.
Torma	Torma-k.
Tschorna-B.	Mustjõggi
Turgel	Türri-k
Uddern	Udderna
V. Fekkerort	Riki-ninna
V. Pamerort	Pamma-ninna
V. Pawaster	Paaste-ninna
Wagenküll	Takelbergi-m.
Waiwar	Waiwara k.
Walk	Walka-lin
Warjel	Warja

Warrol od. St. Brigitten	Warrola-k.
Weissenstein	Paide-lin
Weissensteinisch. B.	Paide-j.
Wendau	Wönno-k.
Wenden	Wenno-lin
Werpel	Werbla-kap.
Werro	Wörro-lin
Wesenberg	Rakwerre-k.
Wesenberg	Rakwerre lin
Wieck	Laena-ma
Wiems	Wiimse mõis
Wierland	Wirro-ma
Wolde	Waljala-k.
Wollust-S.	Pühha-jerw

Taavi Pae

(1976)

Lõpetanud Tartu Ülikooli geograafia erialal 1999. Kaitstes 2006. aastal doktoritöö ajaloolise haldusjaotuse mõjust kultuurinähtustele Eestis. 2007. aastast teadur inimgeograafia ja regionaalplaneerimise õppetoolis. Peamised uurimissuunad: Eesti kultuuri-geograafia, geograafia ajalugu.

Raivo Aunap

(1964)

Lõpetanud Tartu Ülikooli geograafia erialal 1989. Kaitstes doktorikraadi 2007. aastal ruumiandmete kasutamisest maastikumuutustest tuvastamisel. 1992. aastast kartograafiliste ainete lektor ja teadur geoinformaatika ja kartograafia õppetoolis. Peamised uurimissuunad: maastikumuutused, kartograafilised kujutusviisid, reljeefi modelleerimine ja rahvastiku paiknemine.